

СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙМАННЯ ЯК ПЕРШОГО ЕТАПУ ЗАСВОЄННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРАВознавчого МАТЕРІАЛУ

Лілія РЯБОВОЛ (Кіровоград)

У статті встановлено сутність і особливості сприймання як першого етапу засвоєння навчального правознавчого матеріалу, визначено види сприймання об'єктів державно-правової дійсності, методи формування їх цілісного перцептивного образу з урахуванням властивостей сприймання.

В статье установлено содержание и особенности восприятия как первого этапа усвоения учебного правоведческого материала, определены виды восприятия объектов государственно-правовой действительности, методы формирования их целостного перцептивного образа с учетом специфических характеристик восприятия.

Ключові слова: пізнання, засвоєння, сприймання, відчуття, перцептивний образ, навчальний правознавчий матеріал, зміст шкільного правознавства, правові поняття.

Постановка проблеми. Методологічною основою процесу навчання є наукова теорія пізнання. Відповідно до неї навчальне пізнання, засвоєння навчального матеріалу починається з відчуттів і поетапно проходить сприймання, осмислення та розуміння, узагальнення, закріплення, застосування. Як бачимо, сприймання є першим етапом засвоєння змісту навчального предмета. Психологи пояснюють це тим, що в процесі розвитку людини спочатку складається чуттєвий (сенсорний) досвід. Через відчуття забезпечується пізнання зовнішніх ознак і властивостей об'єктів. Відчуття безпосередньо пов'язані із сприйманням навчальної інформації, під яким у психології розуміють процес, що базується на відчуттях і відповідає за цілісне відображення предметів і явищ, які мають вплив на людину [4, 23].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Навчальне пізнання було предметом дослідження фахівців у галузі психології, педагогіки, дидактики. Сприймання як етап засвоєння знань вивчали В. Бондар, Н. Волкова, С. Гончаренко, І. Малафійк, С. Пальчевський, О. Савченко, М. Фіцула та ін. Окремі аспекти засвоєння змісту, передусім щодо сутності й співвідношення емпіричного й теоретичного рівнів навчального матеріалу шкільного суспільствознавства (історії) вивчали К. Баханов, Є. Вяземський, О. Пошетун, І. Смагін, Т. Смагіна, О. Стрелова, М. Студенікін, С. Терно, Г. Фрейман та ін. Психолого-педагогічні особливості засвоєння суспільствознавчих знань вивчала О. Дятлова.

До процесу засвоєння змісту правознавства як навчального предмета науковці зверталися опосередковано, наприклад, В. Маньгора у контексті дослідження методики формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства, В. Смірнова в аспекті розробки інтегрованого підходу до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі.

Переважно, увагу науковців притягує методика формування правових понять, яка обґрунтовується логікою процесу пізнання в цілому й засвоєння змісту шкільного правознавства зокрема. Так, Н. Ткачова, розробляючи педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти, встановила, що робота над формуванням понять має починатися з відтворення в свідомості учня запасу знань, набутих з минулого досвіду і навчання, який перебуває в послідовному наступному зв'язку з питанням, що вивчається; обов'язковим є відтворення власних спостережень школярів з досліджень природи, техніки, які допомагають актуалізації уявлень, формуванню понять, а також усвідомленню сутності виучуваного явища на основі встановлення причин, що його породили. Потім доцільним є виділення суттєвих ознак даного поняття під час аналітико-синтетичної діяльності й засвоєння визначення поняття, закріплення й осмислення сформованого поняття в різних контекстах навчального матеріалу; й, нарешті, вироблення на основі отриманих знань міцних умінь і навичок, які забезпечують застосування цих знань [12, 224]. О. Ашмаріна, С. Белогорцев, С. Володіна, С. Макаров, В. Навроцька, О. Певцова, А. Полієвкова, М. Суворова, М. Цепкова, А. Фонтанова визначили три основні стадії формування правових понять: перша – стадія виклику, на якій в учнів актуалізуються набуті з теми знання; друга – стадія осмислення, на ній учні знайомляться з новою інформацією, безпосередньо поняттями; третя – стадія розмірковування (рефлексії) [6]. Б. Андрусишин та А. Гуз виділили такі елементи формування наукових понять, як: чуттєво-конкретне сприйняття, виявлення загальних істотних

властивостей спостережуваних об'єктів, абстрагування, визначення, уточнення й закріплення у свідомості їхніх істотних ознак, установлення зв'язку певного поняття з іншими (раніше засвоєними), застосування їх у вирішенні завдань творчого характеру, збагачення поняття, вторинне (більш повне визначення), опора на це поняття при засвоєнні нового, нове збагачення поняття, встановлення нових зв'язків певного поняття з іншими [1, 85]. Процес формування правових понять та сутність кожного з його етапів досліджували С. Бобровник, В. Ваксман, Л. Грузінова, В. Дубровський, Л. Заблоцька, І. Зуб, І. Музика, О. Наровлянський, С. Осмолівський, А. Ришелюк, О. Шмоткін, І. Усенко, Г. Цвікальська.

Проте, глибокого дослідження процесу засвоєння змісту шкільного правознавства проведено не було. Особливості сприймання явищ державно-правової дійсності як першого етапу засвоєння навчального правознавчого матеріалу залишаються не достатньо вивченими, що й обумовило обрання теми нашого наукового дослідження.

Мета статті полягає у встановленні сутності й особливостей сприймання як першого етапу засвоєння навчального правознавчого матеріалу. Її досягнення передбачає визначення видів сприймання об'єктів державно-правової дійсності, методів та прийомів формування їх цілісного перцептивного образу з урахуванням властивостей сприймання, якими є: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість.

Виклад основного матеріалу дослідження. У педагогіці під сприйманням розуміють психічне відображення предметів і явищ навколишнього світу, що діють у певний момент на органи чуття людини. Нагромадження чуттєвого досвіду з різних джерел розглядають як важливу і необхідну умову ефективного засвоєння змісту навчального предмета. На думку О. Савченко, саме нагромадження чуттєвого досвіду є тією основою, яка прискорює розвиток процесів мислення, мовлення, загострює увагу, збагачує інтелектуальні почуття, фантазію дітей, отже, учитель має використовувати щонайменшу можливість на уроках, перервах для розвитку процесів сприймання, збагачення зорової пам'яті та уяви дітей [11, 104-105].

Відчуття є основою сприймання, однак не ототожнюються з ним. Відчуття стають складовими вищого рівня відображення дійсності, вказує С. Пальчевський. Сприймання начебто надбудовується над відчуттями. У процесі навчальної діяльності перцептивний образ приходить на зміну сенсорному, проте він уміщує в собі і сенсорний як складову [7, 193]. Відчуття відображають окремі властивості предметів і явищ, а сприймання передбачає їх інтегрування. Такий підхід дозволяє розглядати сприймання як активний процес утворення цілісного перцептивного образу. Активізація забезпечується, вказує О. Савченко,

якщо дати учням установку на що звернути увагу, поставити запитання, які активізують мислення [11, 104].

Сприймання як перший етап засвоєння змісту шкільного правознавства передбачає створення уявлення як чуттєвого образу державно-правової дійсності, що опосередковується поняттям, яке формується. Природнім способом утворення уявлень є споглядання. Специфіка суспільствознавчих наук, однією з яких є правознавство, полягає у тому, що їх неможливо споглядати, адже факти у правознавстві, юридичні факти є неповторними і не відтворюваними. За таких умов особливої актуальності набуває вимога використовувати інформацію з різноманітних джерел з метою забезпечення не тільки безпосереднього, але й опосередкованого сприймання. На базі безпосереднього або опосередкованого сприйняття у свідомості учнів виникають образи предметів, явищ, процесів або уявлення про них, зазначає О. Пометун. Сприйняття, продовжує науковець, передбачає такі дії учнів, як: розглядання, слухання, читання, спостереження [9, 72]. Способами прямого сприймання, тобто наочно-образного відображення предметів, явищ, процесів, що відбувається за допомогою органів чуття, є використання наочності, проведення екскурсій, практичних занять, дидактичних ігор. Способами непрямого, основою якого є друга сигнальна система, – усне і друковане (матеріал підручника, джерела) слово, саме викладання, вміння вчителя викликати у свідомості учнів потрібні уявлення. Значення сприймання полягає у тому, що правильно сформовані образи або уявлення про відповідні явища державно-правової дійсності є основою засвоєння змісту правознавства, правових понять. Ці уявлення створюються передусім через наочні образи (наочність) та слово. Причому, одним з провідних способів формування уявлень у навчанні суспільствознавчим предметам, як вказує К. Баханов, є виклад учителем навчального матеріалу, який здійснюється за допомогою розповіді та опису [2, 94].

Враховуючи надбання психології, педагогіки, дидактики та методики навчання суспільствознавчих предметів, передусім правознавства, можемо стверджувати, що якість засвоєння навчального правознавчого матеріалу, правових понять прямо залежить від властивостей сприймання. Ними є: предметність, цілісність, структурність, константність, осмисленість.

Під предметністю сприймання розуміємо формування такого чуттєвого образу предмета, що вивчається (поняття, що формується), такого уявлення про певне явище державно-правової дійсності, яке відповідає об'єктивній реальності. Це означає, що уявлення про предмет має характеризуватися такими ж властивостями, якими наділений сам предмет як об'єктивно існуючий. Досягнення відповідності

перцептивного образу і реального явища є можливим лише за дотримання таких умов, як: повнота, достатність і необхідність, доступність і зрозумілість учням навчального матеріалу, що сприймається. Інші властивості сприймання (цілісність, структурність, константність, осмисленість) тісно пов'язані з предметністю й сприяють ефективному засвоєнню знань у системі на рівні всього предмету, курсу, розділу, теми. Так, забезпечення предметності не є можливим, якщо предмет не сприймається цілісно та структурно. Сприймання є цілісним, якщо спочатку сприймається предмет у цілому (цілісно), а потім – його окремі частини. Відповідно, створення загального, цілісного образу явища, поняття, нової теми в цілому повинно передувати детальному вивченню їх складових. Саме такий підхід реалізовано у чинних програмах правознавчих курсів. Наприклад, у програмі курсу «Правознавство» рівень стандарту / академічний рівень для 10-го класу Тема: «Загальна характеристика держави та державної влади» передую темам: «Державний лад» та «Особа, суспільство, держава». Відповідно, формується загальне уявлення про державу, потім розкриваються її ознаки, форми та основи взаємовідносин з особою. Названою Програмою також передбачено формування загального уявлення про систему права як сукупності галузей права, інститутів права та правових норм, а потім – уявлення про її перелічені складові. Вироблення загального уявлення про правовідносини як цілісності об'єктів, суб'єктів, змісту та юридичних фактів також передую виробленню уявлень про зазначені елементи їх складу. Формування цілісного уявлення про правопорушення – уявлень про його склад та складові: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона тощо.

Наведеними вище прикладами можна також продемонструвати і структурність як властивість перцептивного образу відображати будову державно-правового явища як предмета, що сприймається. Структурність сприймання має особливе значення, оскільки, як вказує С.Пальчевський, вона дозволяє розрізняти образи, близькі за змістом [7, 194]. Так, виходячи з того, що проступок і злочин є видами правопорушення, вони – близькі за змістом, є протиправними, суспільно-небезпечними і шкідливими, навіть компоненти їх структури є однаковими (у їхньому складі містяться: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона), проте, наповнюваність цих компонентів – відрізняється, що й допомагає їх чітко розпізнавати. Так, злочин – це найбільш суспільно-небезпечне винне діяння, яке посягає на цінності, що охороняються нормами кримінального права. Проступки – менш суспільно-небезпечні винні діяння (у порівнянні із злочинами), які посягають на цінності, що охороняються всіма іншими, крім кримінально-правових, нормами права. Відповідно, об'єктом злочину є

суспільні відносини та цінності, що охороняються нормами кримінального права, а об'єктом проступку – суспільні відносини та цінності, що охороняються всіма іншими, крім кримінально-правових, нормами права, тобто нормами цивільного, трудового, адміністративного тощо права. У свою чергу, з метою чіткого розпізнавання проступків визначаємо їх об'єкти, як елементи, що є неоднаковими у структурі, й за допомогою яких вони розпізнаються. Так, об'єктом цивільно-правового проступку є майнові та особисті немайнові відносини й цінності, що охороняються нормами цивільного права й за посягання на які передбачено цивільно-правову відповідальність; адміністративно-правового проступку – встановлений порядок державного управління, порядок проходження державної служби, певні соціальні блага (здоров'я, честь, гідність тощо) [10, 595], сукупність суспільних відносин, які охороняються адміністративним правом і регулюються нормами трудового, земельного, фінансового та ін. права і за порушення яких накладаються адміністративні стягнення, тобто передбачено адміністративно-правову відповідальність; дисциплінарного проступку – дисципліна праці, військова, державна, навчальна та ін. види дисципліни, за порушення якої передбачено дисциплінарну відповідальність [10, 169]. У контексті нашого дослідження актуальними є напрацювання гештальтпсихологів, з урахуванням яких, зазначимо, що в перцептивному образі державно-правового явища, що засвоюється, завжди можна виділити центральну частину – фігуру та периферійну частину, яка відіграє роль фону (тла). Так, центральною частиною уявлення про проступки є саме об'єкт посягання, а не вид відповідальності, до якої може бути притягнутим суб'єкт проступку. На нашу думку, реалізація такого підходу на етапі сприйняття як першому етапі засвоєння є доцільною з огляду на те, що у такий спосіб закладається основа для проведення порівняння, виділення істотних та неістотних, основних і другорядних ознак поняття, що формується, на наступних етапах: осмислення, розуміння, узагальнення.

Константність як властивість перцептивного образу означає його відносну незалежність від умов перебування предмета, який сприймається. Завдяки цьому в пам'яті зберігається еталонний образ об'єкта сприймання, який коригує будь-які результати у бік стабільності. Через це предмети і явища сприймаються в сукупності їхніх стійких рис [7, 195]. Константність набуває особливої актуальності як властивість сприймання образу предмета чи явища державно-правової дійсності, оскільки остання сама по собі є нестабільною, змінною. Отже, на етапі сприймання доцільно створювати узагальнений образ на основі найбільш типових рис явища, поняття, що засвоюється. Так, поняття «договір» наскрізно проходить через різні теми, а саме: «Цивільне право»,

«Сімейне право», «Трудове право», отже в уяві учнів доцільно створити еталонний образ договору як такого, що укладається між особами на певний строк на основі чинного законодавства, є результатом домовленості між ними, досягнення згоди з окремих питань, регулює відносини між сторонами, які його уклали, а також їхню відповідальність за невиконання договору. На основі узагальненого абстрактного образу про договір формуються конкретні образи: цивільно-правового договору, що укладається між суб'єктами цивільно-правових відносин, в якому вони домовляються про права і обов'язки для себе та про відповідальність у разі невиконання умов договору у встановлений у ньому строк; трудового договору, що укладається між робітником та роботодавцем як суб'єктами трудових правовідносин на певний строк та регулює відносини між ними в межах трудового законодавства тощо. Сформований в учнів образ цивільно-правового договору є основою формування образу договору купівлі-продажу, оренди, поставки, дарування, лізингу, позички тощо; а образ трудового договору – контракту як його різновиду. Всі ці образи характеризуються типовими рисами, притаманними перцептивному еталонному, узагальненому образу договору, що був сприйнятий на початку засвоєння цього поняття.

Осмисленість перцептивного образу С. Гончаренко тлумачить як вкладання у сприйняту інформацію певного смислу, встановлення зв'язків між фактами, даними власних спостережень і висновків [3, 242], С. Пальчевський – як властивість образу відбивати певне значення і, таким чином, бути усвідомленим [7, 195]. Осмисленість передбачає вироблення особистісного ставлення до предмета, образ якого сприймається. У такий спосіб закладається підґрунтя формування емоційно-ціннісного досвіду як компонента змісту шкільної правової освіти. Осмисленню образу предмета, що сприймається, сприятиме звернення до життєвого досвіду учнів.

На динаміку й ефективність сприймання впливають різноманітні чинники, передусім суб'єктивного характеру, наприклад, інтереси, потреби, увага, звички, нахили, переконання учнів. Важливу роль відіграють особливості сприймання об'єктивної реальності, за якими Давид Колб виділив та описав дві основні групи людей. До першої він відніс тих, хто сприймає шляхом відчуття, розглядає себе у сьогоdnішній дійсності, звертається до фактичного досвіду. Вони заглиблюються в себе, у них розвинена інтуїція. До другої, тих, хто більше звертається до абстрактних вимірів реальності. Вони аналізують події, які відбуваються, їх інтелект дає першу оцінку, вони резюмують досвід, доходять до всього логічно. Проте, як зазначає В. Курилів, ці два типи сприймання, хоч і

різні, все ж більше доповнюють один одного, ніж виключають; є однаково цінними [5, 63-65].

Осмисленість як властивість образу, сприйнятого внаслідок відображення явищ, тісно пов'язується з осмисленням як пізнавальним процесом, що слідує за сприйманням. Усвідомлене сприймання інформації, вказує А. Алексюк, завжди передбачає його осмислення і фіксацію в пам'яті. Ефективність сприймання учнями навчального матеріалу є найважливішою умовою для переходу до дальшого пізнання, пов'язаного з розумінням, засвоєнням і оволодінням знаннями, навичками і уміннями, з оперуванням поняттями, гіпотезами, принципами, законами [8, 127].

Висновки. Отже, сприймання є першим етапом засвоєння змісту шкільного правознавства. Його сутність як пізнавального процесу полягає у тому, що в свідомості учня відбувається перехід від відчуття до безпосередньо сприймання, від сенсорного образу до цілісного перцептивного. Метою навчальної діяльності на цьому етапі є створення уявлення, образу певного предмета, явища державно-правової дійсності; формування емпіричного поняття, яке узагальнює подібні риси і сторони багатьох предметів і явищ, наприклад, галузь права, норма права, суб'єкт правовідносин тощо. Для її досягнення, враховуючи специфіку предмета правознавства, доцільно використовувати зорові та слухові відчуття. Відповідно, видами сприймання є: безпосереднє (наочно-образне) та опосередковане. Безпосереднє забезпечується через використання наочності, проведення екскурсій, практичних занять, дидактичних ігор; опосередковане – через використання словесних методів (усне і друковане слово). Провідним методом є виклад учителем навчального матеріалу, що здійснюється як розповідь або опис. Сприймання передбачає такі дії учнів, як: розглядання, слухання, читання, спостереження. Формуванню цілісного перцептивного образу сприяють актуалізація опорних фактичних та теоретичних знань учнів, звернення до їх життєвого досвіду.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. Подальшого дослідження потребують осмислення, розуміння, узагальнення, закріплення, застосування на практиці як пізнавальні процеси, які у сукупності забезпечують засвоєння змісту шкільного правознавства.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андрусишин Б. І., Гуз А. М. Методика викладання шкільного курсу «Основи правознавства»: Підручник / Б. І. Андрусишин, А. М. Гуз. – К.: Знання, 2008. – 301 с.
2. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії / Костянтин Олексійович Баханов. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 239 с.
3. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.

4. Когнитивная психология / Под ред. В. Н. Дружинина, Д. В. Ушакова. – М.: ПЕРСЕ, 2009. – 480 с.
5. Курилів Валентина. Методика викладання історії: Навч. посібник / Валентина Курилів. – Львів; Торонто: Світ, 2003. – 248 с.
6. Методическое пособие по курсу «Основы правовых знаний». – М.: Вита-Пресс, 1999. – 223 с.
7. Пальчевський С. С. Педагогіка: Навч. посіб. 2-е вид. / Степан Сергійович Пальчевський – К.: Каравелла, 2008. – 496 с.
8. Педагогіка. Підручник для студентів педагогічних інститутів та університетів / За ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: «Вища школа», 1986. – 542 с.
9. Пометун О. І. Енциклопедія інтерактивного навчання / Олена Іванівна Пометун. – К., 2007. – 144 с.
10. Правознавство: Підручник / А. І. Берlach, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський, А. М. Колодій, А. Ю. Олійник, О. О. Підпригора; За ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 752 с.
11. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи: підручник для студентів педагогічних факультетів / Олександра Яківна Савченко. – К.: Абрис, 1997. – 416 с.
12. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти: Автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Наталія Авксентіївна Ткачова / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. – Київ, 2002. – 36 с. – укр.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рябовол Лілія Тарасівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: методика навчання правознавства учнів основної і старшої школи.